

Віктор Сандуляк,
завідувач науково-дослідного відділу
ДІАЗ «Хотинська фортеця»

МЕЧЕТЬ ВАЛІДЕ-СУЛТАН – ОДНА З ТРЬОХ МЕЧЕТЕЙ ХОТИНСЬКОЇ ФОРТЕЦІ

Стаття присвячена дослідженню історії будівництва однієї з трьох мечетей, що знаходились на території Хотинської фортеці на початку XVIII ст. В цій роботі на основі аналізу різних джерел автор намагається з'ясувати чому ця мечеть називалася мечеттю валіде-султан.

Ключові слова: Хотинська фортеця, турецьке джерело, мечеть, валіде-султан.

В Хотинській фортеці на захід від церкви св. Олександра Невського, збудованої росіянами у 1833–1834 роках, сьогодні можна побачити руїни споруди з підвальними приміщеннями. Це рештки мечеті з мінаретом, однієї з трьох мечетей, що існували за часів османів на території фортеці (рис. 1).

«Через дорогу расположена богато разукрашенная общественная баня дефтердара Касым-эфенди; она похожа на стамбульские бани; перед ней колодец и мечеть покойной валиде-султан...» [8] – ці рядки належать перу турецького чиновника Ібрагіма Хамді-ефенді, який в першій половині XVIII ст., під час правління молдавського господаря Михайла Раковіце, впродовж багатьох років займав посаду секретаря арсеналу і фінансової канцелярії в Хотині. Рукопис турецькою мовою в трьох томах (327 сторінок) знаходився в збірках вченого державного радника Субхі-бея, колишнього пристрасного колекціонера східних рукописів. Відомий австрійський сходознавець Оттокар фон Шлехт-Вессеред (1825–1894) (Генеральний консул у Бухаресті з 1870 по 1882 р.) отримав копію цього рукопису від одного зі своїх друзів і видав німецький переклад тієї її частини, яка присвячена Валахії, Молдавії, Бессарабії і Криму («Walachei, Moldau, Bessarablen, die Krim, Taman und Azov in der Mitte des vorigen Jahrhunderts...»). Пізніше цей німецький текст був перекладений російською мовою Ф. К. Бруном (1804–1880) [8].

Румунський переклад вищезазначеного твору, зроблений сходознавцем Лазарем Шайняну (1859–1934) також з німецького тексту О. фон Шлехт-Вессереда вперше був опублікований під назвою «Анонімна хроніка про становище в румунських князівствах». Цей переклад був використаний Н. Йорга в його «Історії румунів по замітках мандрівників», де він дав ряд коментарів до змісту турецької праці. Другий румунський переклад з німецької мови був зроблений Марчело К. Караджа під назвою «Румунські князівства, як їх бачив турецький чиновник в першій половині XVIII ст.». Про існування більш раннього румунського перекладу мабуть він не знав [8].

Враховуючи те, що оригінал вищезазначеного джерела, можливо, втрачений, для нашого дослідження ми скористаємося перекладом професора Бухарестського університету Михайла Петровича Губоглу (1911–1989), в якому використані і ретельно оброблені як німецький текст, так і переклади на російську та румунську мови, що був опублікований у 1964 році [8].

Нотатки турецького чиновника були написані десь у 1740 році, оскільки останнім роком хіджри, на який вказує автор джерела, є 1152 рік (за мусульманським календарем), що закінчується 28 березня 1740 року [8]. На той час Портою правив султан Махмуд I (1696–1754), який був правителем з 1730 по 1754 рік. Його матір'ю (валіде-султан) була Саліха Себкаті-султан (1680–1739), на той час вже покійна.

Отже, у 1740 році мечеть валіде-султан вже існувала. Але постає питання – коли і в честь якої валіде-султан вона була побудована. Відповідь на це запитання ми знаходимо в праці Л. Михайлини і С. Пивоварова «Мечеть турецького гарнізону фортеці»: «Титул валіде (з арабської «родителька», «мати») носила мати правлячого османського падишаха,

тобто султана, в цьому випадку – Ахмеда III (1703–1730)» [4, с. 94], а будівництво мечеті валіде-султан, на думку авторів, було розпочате в «1711/13–1716 рр., коли в Хотині на постійній основі розмістилися турецькі і татарські (липканські) військові частини...» [4, с. 94].

Відповідно до умов Прутського мирного договору 1711 року фортеця Хотин та її територія була забраною в Богдана [7, с. 8] (Молдавське князівство) і повністю перейшла під владу османів. Це було зроблено, ймовірно, через зраду господаря Д. Кантеміра, який разом з молдавськими боярами, що його підтримали, утік до Московії, де отримав княжий титул та великі наділи землі [6].

У 1712 році в Хотині дислокувався турецький гарнізон, а навесні 1713 року до міста прибув головнокомандуючий військом фортеці Аккерман Абді-паша, який тривалий час очолював військову адміністрацію міста [7, с. 13–14]. Тоді ж до Хотина з території Боснії було переведено дві турецькі дивізії, а з Бендер – липканський (татарський) охоронний полк [2, с. 111]. Відповідну інформацію ми знаходимо і в записках турецького чиновника: «В 1125 г. х. [28 января 1713 г. – 13 декабря 1713 г.] Абди-паша пошел с 60-тысячным войском против Чучоры, но, не желая нарушать существующие договоры, ничего не предпринял. Тогда древняя Хотинская крепость была окружена новым земляным рвом, который позже был заменен каменным» [8], в іншому місці невідомий автор пише: «Ниже старой каменной крепости, поставленной на скале, расположены новые укрепления в форме мешков [редуты? – М. Г.]» [8].

Отож, зайнявши Хотин, турки в першій чверті XVIII ст., одночасно з останньою значною реконструкцією замку, розпочали навколо нього будівництво нової фортеці бастионного типу, перетворивши замок в цитадель. Це було зроблено для значного підвищення обороноздатності укріпленого пункту й можливості використання далекобійної артилерії для його захисту.

У державному османському архіві зберігається дефтер (реєстраційна книга), який складається з 11 аркушів і датується 1715 р. У ній йдеться про надання матеріальної і фінансової допомоги та про те, що за указом султана Ахмеда III для будівництва та реконструкції Хотина зі Стамбула були відряджені архітектори, майстри, каменярі, ковалі, водопровідники та ін. Крім будівничих до Хотина також були відправлені необхідні будівельні матеріали та техніка, визначено кількість коштів [7, с. 14].

Отож, ймовірно, що у 1713–1715 роках турками велися масштабні роботи по будівництву нової фортеці. «Построенная за старым городом крепость имеет ворота: Константинопольские, Тимишорские, Водяные и Тайные», а «в наружном дворе находятся две бани, две мечети...» – зазначено в турецькому джерелі 1740 року [8].

З огляду на вищесказане, можна припустити, що мечеть валіде-султан в Хотинській фортеці була збудована саме в цей період. Постає питання: чому автор турецького джерела називає її мечеттю покійної валіде-султан?

Валіде були дуже важливими персонами в палацовій ієрархії, вони управляли гаремом і часто мали великий вплив на власних синів. Валіде володіли власними землями і отримували з них великий прибуток, з якого за традицією виділяли значні суми для будівництва мечетей, фонтанів та на благодійність [1].

Відповідь на запитання чому в хотинській фортеці була збудована мечеть валіде-султан можна знайти, дослідивши деякі зі сторінок історії краю. Так, наприклад в праці А. Шутько «Османские памятники Каменца-Подольского: вести из прошлого» знаходимо цікаву інформацію, що стосується валіде. Виявляється, що ще у 1672 році: «своей матери украинского происхождения Хатидже Турхан-султан (рис. 2). которая прибыла в Каменец-Подольский вместе с войском, султан Мехмет IV посвятил костел св. Станислава в Старом замке, также пристроил к нему минарет...» [9]. Далі авторка статті розповідає про те, що в архівах палацу Топкапи збереглися документи, оприлюднені професором Анатолійського університету Халіме Дору, які вказують на те, що Хатідже Турхан супроводжувала османську

армію в поході на Хотин. В цих документах, також, згадується про те, що валіде виїжджала за межі османського табору подихати повітрям рідної землі та згадати дитинство: «*Так что не исключено, что она родом из села из-под Хотина. Тем более что в той местности есть много населенных пунктов с типично турецкими названиями, а именно Анадолы, которое напоминает турецкое название Анталлии – Анадолу, в переводе «наполненный предками». Ведь именно оттуда вышли предки османов. Так что не исключено, что и украинское село, в котором родилась Хатидже Турхан и жили ее родители, именно поэтому названо Анадолы»* [9]. Правда, хочеться відмітити, що назва села Анадоли, швидше за все, пов'язана з турецькою назвою – Анатолія (тур. Anadolu), а не Анталія. Назва «Анатолія» означає схід. Анатолією часто називають азіатські володіння Туреччини (на відміну від Румелії, європейської частини Туреччини). Відповідно до відомих джерел XIX ст. село Анадоли і було розташоване саме на схід від Хотина, на відміну від поселення з назвою Румли (Румля), розташованого на захід від Хотина.

Що стосується валіде Хатідже Турхан, то відоме і справжнє ім'я цієї султани, яким її нарекли при народженні – Надія. «*Упоминание об этом содержится в книге писателя второй половины XX в. Али Кемаля Мерама «Матери падишахов»* [9]. Отож, в Кам'янці-Подільському в кінці XVII ст. існувала мечеть валіде-султан, яка була розташована саме у фортеці та, на жаль, костел, перетворений в мечеть валіде Хатідже Турхан, не зберігся.

Цікавою є наступна інформація. Виявляється, що в Кам'янці-Подільському зберігся домініканський собор св. Миколая, який Мехмед IV перетворив в мечеть хасеки, тобто улюбленої наложниці і матері його первістка Мустафи – 20-річної Гюльнуш-султан (рис. 3). Народилася вона на Криті у 1642 році і зовсім молодою потрапила в полон до турків. Дівчина була представлена султанові і, привернувши його увагу, надовго стала його коханою дружиною, а після народження шехзаде Мустафи і Ахмеда її положення в гаремі остаточно зміцнилося.

Гюльнуш дуже любила свого чоловіка і коли він захопився наложницею Гюльбейяз, не змогла винести мук ревності. Вона збрала всіх наложниць на березі моря, нібито для спільної прогулянки, та й зіштовхнула Гюльбейяз зі скелі. В іншому ж була дуже розумною і шанобливою, вона була в хороших відносинах зі своєю свекрухою Турхан-султан, а після її смерті підпорядкувала собі весь гарем і власного чоловіка. В державні справи не втручалася, вважала за краще участь в мисливських розвагах, які любив Мехмед IV і багато часу проводила в Едірне, далеко від султанського палацу.

Та під час походу Мехмеда IV на Кам'янець-Подільський: «*Она также сопровождала мужа с армией в Каменец-Подольский в 1672 г., и ее путь оказался не из легких»* [9]. Одного разу срібна карета Гюльнуш-султан, декорована золотом, під час зливи загрузла в багнюці і ледь не перекинулася. Тоді великий візир Кюпрюлю Фазіль Ахмед-паша особисто осідлав запряжених в карету коней і, змусивши їх рвонуть з місця, витягнув карету з болота.

Пригода, що трапилося по дорозі в українські землі з Гюльнуш-султан, на думку професора Чиказького університету Марка Давида Баєра, вельми вразила її чоловіка султана Мехмеда IV: «*Поэтому в награду за самообладание и смелость своей хасеки он сразу же после победной битвы за Каменец-Подольский 27 августа 1672 г. подарил ей мечеть, в которую превратил один из старейших в Восточной Европе храмов в готическом стиле св. Николая (рис. 4), который высился в самом центре захваченного города»* [9].

Султанат Мехмеда IV, після його сходження на престол у віці 7 років, тривав 39 років. Він не завжди був вірний одній Гюльнуш. Після Гюльбейяз, султан захопився іншою наложницею Афифе, яка підкорила його своїм поетичним даром. Коли ж він відривався від любовних утіх, то вважав за краще полювання, ніж управління державою. Тому він остаточно втратив владу і у 1687 році його було скинуто з трону й разом з синами, 23-річним Мустафою і 14-річним Ахмедом, заслано подалі від Топкапи, а на трон зійшов Сулейман II.

Мехмед IV благав нового султана відправити до нього на заслання двох його улюблених жінок, Гюльнуш і Афіфе, проте Сулейман II не виконав його прохання і заслав дружин Мехмеда в старий палац. Після Сулеймана II на трон зійшов Ахмед II, а за ним – Мустафа II, син Гюльнуш-султан. Таким чином, у 1695 році вона стала валіде. Після смерті Мустафи II в молодому віці на трон зійшов його молодший брат Ахмед III і Гюльнуш-султан продовжила своє життя в гаремі в якості валіде.

Гюльнуш-султан впродовж двадцяти шести з половиною років дбала про кам'янецьку мечеть, про що свідчать записи у фінансових звітах султанських чиновників. Цікаво, що османи практично нічого не змінили в інтер'єрі костелу св. Миколая. Тільки в стіні з південної сторони вівтарної частини зробили міхраб (нішу), який археологи виявили під час реставрації храму, а поруч – побудований з місцевого каменю і залишків плит зруйнованих ними християнських могил мусульманський амвон (мінбар) (рис. 5). *«На арке над входом в минбар, на внешнем (коронном) ее боку сохранилась выбитая на камне надпись на арабском языке – так называемый Калымаи-Туахид: «Ля иляха иллаллах Мухамадуррасуляллах», то есть: «Нет бога, кроме Аллаха, и Мухаммед пророк его»»* [9]. На тій самій арці над арабськими літерами можна побачити висічену з каменю квітку, на перший погляд дуже схожу на лілію (рис. 6): *«Но, по свидетельствам турецких историков архитектуры Музаффера Озюлеши и Фелиза Озера, это тюльпан – своеобразный символ османов. Больше всего его почитали в Османской империи во времена правления младшего сына Гюльнуш-султан и Мехмета IV Ахмеда III, которого еще называют «тюльпанным султаном»»* [9]. Цікаво, що квітка з кам'янецького мінбару, на відміну від традиційного зображення двохпелюсткового тюльпану, нагадує більше бутон троянди, що наполовину розпустився, у ній набагато більше пелюсток, тому: *«Не исключено, что он является символом хасеки Гюльнуш-султан. Ведь ее имя переводится как «пьющая розовую воду»* [9]. Швидше за все, його вона отримала в гаремі султана за яскраву зовнішність – темне довге густе та хвилясте волосся, смагляве личко з точеним підборіддям і акуратним носиком, пухкі вуста і чорні, як ніч, очі, що відтіняються густими довгими віями. *«Гюльнуш еще называли Мехпаре, то есть «луноликаая», Рабия, что означает «четвертый осенний месяц арабского календаря», и Эметуллах — «раба Божья» (так называли всех новоприбывших в султанский гарем христианок и иудеек). Но все эти имена обязательно употреблялись с титульным – Гюльнуш»* [9]. До сьогодні залишається загадкою справжнє ім'я султани, на відміну від імен служителів її мечеті в Кам'янці-Подільському, що дійшли до нас завдяки фінансовим звітам османів за 1680 рік. *«Среди 12 человек, которым выдавали ежедневное жалованье в 155 акче, больше всего получал имам мечети Гюльнуш-султан Али-эфенди – 75 акче, 20 акче – проповедник Мехмет-эфенди, который использовал для своих проповедей минбар, 12 акче – первый муэдзин Мустафа-халиф, призывавший мусульман к молитве с колокольни храма, которая заменяла османам минарет, и толкователь законов шариата Эбубекир-халиф. Второму муэдзину Хасану-халифу и второму толкователю законов шариата Мустафе-халифу перепало по 10 акче. Немного меньше – 7 акче – получал муэдзин, который призывал на пятничную и праздничную молитвы. И меньше всего (по 3-4 акче) платили чтецам Корана, слова которого непрерывно звучали в мечети Гюльнуш-султан, и простым прислужникам, которые поддерживали чистоту в храме»* [9].

В 1699 році за Карловицьким миром Поділля з Кам'янцем та іншими фортецями були повернуті Речі Посполитій внаслідок чого турки змушені були відійти за Дністер. У зв'язку з цим турецьке командування вирішило перетворити Хотинську фортецю на головний стратегічний пункт Османської імперії на північно-східних рубежах [2, с. 111]. Також, відповідно до умов Прутського мирного договору 1711 року, фортеця Хотин та її територія була забраною в Богдана [7, с. 8] (Молдавське князівство) і повністю перейшла під владу османів. Отож, мечеть Гюльнуш-султан в Кам'янці знову стала костелом св. Миколая, а нова мечеть

валіде скоріше за все була побудована в Хотинській фортеці після 1711 року. Це було зроблено чи за вказівкою самої Гюльнуш-султан, чи її сина Ахмеда III, адже на його замовлення у 1710 році в Стамбулі в честь його матері – валіде-султан Рабії Гюльнуш Еметуллах була збудована Нова мечеть. Це квадратна будівля, в архітектурі якої помітно вплив європейського бароко. Вона була частиною великого релігійного комплексу. Всередині мечеті зберігається шматочок священної завіси з Кааби. Біля входу – усипальниця валіде-султан з металевою декоративною решіткою замість даху, яку часто порівнюють з кліткою для птахів [5].

Гюльнуш-султан провела в гаремі 60 років і, пройшовши всі щаблі від простої наложниці до могутньої матері імператора, стала однією з валіде, правління якої були найдовшим в історії Османської імперії.

Померла вона у 1715 році в Едірне і була похована в гробниці перед мечеттю Ускудар [1].

З огляду на вищезазначене, цілком можливо, що в Хотинській фортеці на початку XVIII ст. була побудована мечеть валіде Гюльнуш-султан, замість втраченої в Кам'янці-Подільському.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Гарем. Гюльнуш-султан, от наложницы до валіде. – Електронний ресурс. – Режим доступу: <https://the-paper-plane.livejournal.com/360544.html>
2. Добржанський О. В. Хотинщина. Історичний нарис / О. В. Добржанський, Ю. І. Макар, О. М. Масан. – Чернівці: Молодий буковинець, 2002. – С. 111.
3. Кожолянко Г. Хотинщина и Хотинская крепость в войнах второй половины XVIII – начала XIX вв. / Г. Кожолянко // Русин. – 2012. – № 1 (27). – С. 123.
4. Михайлина Л. П. Нариси з історії Хотинської фортеці. Факти, легенди, гіпотези / Л. П. Михайлина, С. В. Пивоваров. – Харків: ТОВ «ПЕТ», 2011. – С. 94.
5. Новая мечеть валіде султан. – Електронний ресурс. – Режим доступу: <https://www.tripadvisor.ru/ShowUserReviews-g293974-d3671016-r367768893>
6. Прутський похід Петра I – 1711. – Електронний ресурс. Режим доступу: www.характерництво-спас.укр/ru/
7. Туранли Ф. Османські архівні документи про відбудову Хотина (XVIII ст.) / Ф. Туранли // Ставчанська битва 1739 року в контексті європейської історії XVIII століття: матер. міжнар. наук. конф. – Чернівці: Прут, 2004. – С. 14.
8. Турецкий источник 1740 г. о Валахии, Молдавии и Украине (пер. М. Губоглу) // Восточные источники по истории народов юго-восточной и центральной Европы. – М. Институт Востоковедения. 1964. – Т. 1. – Електронний ресурс. – Режим доступу: <http://vostlit.narod.ru/Texts/rus6/Turk1740/pred.htm>
9. Шутько А. Османские памятники Каменца-Подольского: вести из прошлого / А. Шутько. – Електронний ресурс. – Режим доступу: <https://zn.ua/history/osmanskie-pamyatniki-kamencapodolskogo-vesti-iz-proshlogo-.html>

Рис. 1. «Планъ Хотинской крепости с минами... для подрывания» (1769 рік)

Рис. 2. Валіде Турхан Хатідже
Хасекі Султан (1627/1628–1683)

Рис. 3. Портрет Еметуллах Рабія
Гюльнуш-султан з другого тому
книги Arolsen Klebeband (XVII ст.)

Рис. 4. Домініканський костел св. Миколая у Кам'янці-Подільському
(поштівка, 1902 рік)

Рис. 5. Мінбар в Домініканському костелі св. Миколая, що залишився з часів мечеті Гюльнуш-султан

Рис. 6. Фрагмент кам'яного мінбару в Домініканському костелі св. Миколая.